

МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

А.М. ПАВЛІКОВСЬКИЙ,

к.е.н., доцент, Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана

Фінансово-економічна криза в Україні: причини, актуальні тенденції та перспективи подолання

У статті запропоновано напрями підвищення ефективності антикризової політики держави з урахуванням прогресивного зарубіжного досвіду. Автор вважає, що завершення ринкових перетворень в Україні, проведення структурних реформ, оздоровлення державних фінансів мають ключове значення для виходу з кризи та розкриття в повній мірі потенціалу вітчизняної економіки.

В статті пропонується шляхи підвищення ефективності антикризової політики держави з урахуванням прогресивного зарубіжного досвіду. Автор вважає, що завершення ринкових реформ в Україні, оздоровлення державних фінансів мають ключове значення для виходу з кризи та розкриття в повній мірі потенціалу вітчизняної економіки.

The article offers the directions of the improvement crisis policy with respect to progressive foreign experience. The author considers that realization of the structural reforms in Ukraine, sanation of public finances have important role for an exit from the crisis and opening in the complete measure of potential of domestic economy.

Постановка проблеми. З початку формування ринкових відносин Україна неодноразово страждала від економічних криз і нестабільності. Зокрема, в 90-х роках ХХ ст. мала місце трансформаційна криза, яка супроводжувалася 60% падінням ВВП, рекордними у світовому масштабі темпами інфляції (у 1993 році становила 10 256%), знеціненням національної грошової одиниці (за 1997–1998 роки у 2,3 раза) [1,

с. 7]. Однак економічне зростання в Україні з 2000 року завершилося черговою кризою, яка на фоні та під впливом загальносвітової нестабільності розпочалася восени 2008 року. Хоча за останні два роки вдалося досягнути певної стабілізації, насамперед у фінансовій сфері, про повне одужання економіки, на жаль, говорити ще зарано. Тому актуальність проблематики наслідків фінансово-економічної кризи в Україні та світі загалом сьогодні є беззаперечною.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. З'ясуванню причин сучасної фінансово-економічної кризи та визначенню напрямів подолання її наслідків значну увагу приділили такі зарубіжні вчені (в тому числі російські), як С. Вайн, М. Єршов, Б. Замараєв, А. Кудрин, В. Мау, Дж. Сорос, Дж. Стігліц та ін. Серед вітчизняних науковців, що активно займаються дослідженням цього питання, слід відзначити О.І. Барановського, І.В. Бураковського, А.С. Гальчинського, В.М. Гейця, А.Я. Жаліла, О.В. Плотнікова, А.В. Поляченка, О.А. Пороховського та багатьох ін. Разом із тим, на наш погляд, нагальною залишається потреба в розробці комплексного підходу до подолання негативних наслідків фінансово-економічної кризи в Україні на основі узагальнення вітчизняного та зарубіжного антикризового досвіду.

Метою статті є розробка практичних рекомендацій у сфері антикризової політики держави на основі узагальнення теоретичних підходів до розуміння економічної кризи та з'ясування її причин, ключових тенденцій і специфіки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Кризові явища супроводжують усю історію людської цивілізації. З економічної точки зору криза традиційно розглядається як невід'ємний елемент циклічності, що є природною ознакою розвитку. Однак, незважаючи на те, що економічна теорія і прикладна аналітика вже два століття приділяють максимальну увагу вивченню економічних криз, невичерпність зазначеної проблематики є очевидною. Вважаємо, що досягти позитивних зрушень у цьому напрямі можливо за умови наукового–теоретичного осмислення природи економічної кризи з метою прийняття ефективних антикризових рішень на практиці.

У найзагальнішому розумінні криза – це глибокий розлад, різкий перелом, період загострення суперечностей у процесі розвитку [2, с. 18], що, зокрема, впливає з етимологічного значення слова «криза» (лат. *crisis* запозичене з грецької мови) – перелом, переломний момент, рішучий поворот, вибір, суд, рішення [3, с. 91].

Економічна криза є найважливішою фазою економічного циклу, в якій відбувається глибокий розлад економічної системи (в тому числі її підсистем) і водночас тимчасове вирішення її суперечностей [4, с. 397]. Ключова роль фази кризи пояснюється тим, що з неї розпочинається і завершується економічний цикл; причому фаза кризи зосереджує в собі основні ознаки й суперечності циклічного процесу відтворення. Тому криза набуває сутнісних характеристик і може бути осмислена лише як невід'ємна складова циклу і водночас протилежність економічній рівновазі [1, с. 27].

На економічну природу та причини виникнення криз у науковій і навчальній літературі існують різні точки зору, враховуючи різноаспектність і багатогранність цього феномену. Економічна криза зазвичай сприймається як різке погіршення економічного стану країни, порушення економічної рівноваги, розбалансованість соціально–економічної системи. Проте більшість дослідників акцентують увагу на тому, що криза (в тому числі економічна) містить у собі значний позитивний потенціал. Зокрема А. Чухно [5, с. 4] вважає кризу однією з форм розвитку економіки, в ході якої усуваються застарілі техніка і технологія, організація виробництва і праці, відкривається простір для зростання й утвердження нового; хоча це супроводжується спадом виробництва, зростанням безробіття, зниженням доходів населення тощо.

Отже, криза не лише руйнує, а й у той же час формує передумови для наступного зростання – розвитку економічного та суспільного процесу в усіх його складових. Розуміння цього дає підстави вести мову про подвійність функції кризи: руйнівна місія (негативні соціально–економічні наслідки) і водночас конструктивна роль в системі не лише економічного, а й суспільного розвитку загалом. Ми погоджуємося, що сприйняття кризи лише як негативного явища є однобічним, таким, що заважає прояву її позитивного потенціалу. Так, Й. Шумпетер обґрунтував специфічність кризи як «процес творчого руйнування» [1, с. 9], що важко заперечити.

Ураховуючи останні здобутки теорії циклічності, вважаємо кризу необхідною ланкою оновлення траєкторії розвитку економіки, інструментом формування нової (вищої порівняно з попереднім розвитком) системи структурних зв'язків. Криза – невід'ємний атрибут утвердження нового, стимул для появи перспективного, адже вона, будучи завершенням і початком у їх поєднанні, розчищає для цього шлях, створює необхідне підґрунтя. Іншими словами, криза – це фаза, в якій переривається попередній хід розвитку, де завершується старе й починається нове [1, с. 30].

Очевидно, що економічна криза не є одномоментним явищем, а її суть не можна досягнути за допомогою методу точкового визначення. Ми схильні трактувати економічну кризу як певний перехідний стан економіки, розвитку суспільства загалом (адже як свідчить досвід, криза завжди протяжна у своєму часовому вимірі та чинить значний вплив на суспільне життя). Функція економічної кризи як фази конкретного циклу, з одного боку, полягає у виявленні та демонтажі старого, віджилого, невід'язного, а з іншого – в створенні передумов для утвердження нового, надання шансу потенційно сильнішому.

Аналіз наукових поглядів на циклічність (а отже, й кризу) та причини її існування дозволяє чітко прослідкувати їх залежність від соціально–економічної дійсності конкретного періоду розвитку людства, тобто циклічність кореспондує принципу історизму. Зазначимо, що до ХХ ст. економічні кризи переважно обмежувалися однією або декількома країнами, проте згодом набули міжнародного (світового) характеру. За окремими підрахунками, з моменту першої кризи до 2005 року відбулося 22 економічні кризи, які мали ознаки світового масштабу [4, с. 397].

У міру посилення динамізму і глобалізму економічних криз зростає суспільне занепокоєння їх причинами, оскільки подолання криз коштує суспільству не один рік зростання (в різних країнах світу витрати на боротьбу з кризами сягали від кількох до 55% ВВП). У цьому контексті, на наш погляд, необхідно розрізняти причини і прояв (зовнішній вираз) економічної кризи. У більшості випадків симптоми кризи дуже схожі (значний спад виробництва, порушення виробничих зв'язків, що склалися, втрата прибутків, збільшення кількості банкрутств суб'єктів господарювання, зростання безробіття, розлад фінансової системи, неплатежі, дефолти, обвал на ринках цінних паперів і нерухомості, біржова паніка, знецінення національної грошової одиниці, та в результаті – зниження життєвого рівня, добробуту населення), що створює певну ілюзію однаковості причин їх виникнення.

Стосовно пояснення економічних криз існують різні погляди науковців і практиків, які з моменту першої з них намагалися з'ясувати основні причини цього явища та виробити рекомендації для його попередження. Не заглиблюючись в аналіз численних теорій і трактувань причин виникнення криз, широко представлених в економічній літературі, відзначимо, що криза – це феномен еволюції, тому й причини її виникнення (хоч вони й схожі між собою та в певній мірі пов-

торюються] теж постійно розвиваються та ускладнюються адекватно соціально-економічним реаліям суспільства, в яких відбуваються. Адже спочатку економічні кризи проявлялися як кризи недовиробництва сільськогосподарської продукції, з середини XIX ст. – як «недоспоживання», пов'язаного з порушенням рівноваги між промисловим виробництвом і платоспроможним попитом і т.д. На підтвердження цієї думки наведемо деякі основні тенденції (особливості) сучасних економічних криз: по-перше, вони менш глибокі, хоч і відбуваються частіше; по-друге, замість надвиробництва товарів, яке спостерігалось під час криз у минулому, нині має місце надвиробництво основного капіталу; по-третє, відсутнє різке зниження цін, що супроводжувало перші економічні кризи; по-четверте, скоротилися фази кризи та депресії і відповідно збільшилися фази пожвавлення та піднесення; по-п'яте, на відміну від стихійного характеру сучасні кризи піддаються певному передбаченню й регулюванню.

Важливо розуміти, що у структурі циклічності економічного розвитку криза не є причиною порушення рівноваги. Криза являється наслідком деформації ключових чинників рівноваги (конкуренції, самостійності суб'єктів ринку тощо), реакцією на розбалансування економіки, яке у зв'язку з цим настає. Тому економічна криза справедливо вважається однією з найбільш значущих складових інформаційної системи суспільства, насамперед, ринкової економіки [1, с. 28]. Іншими словами, криза відіграє інформаційну функцію, адже сигналізує суспільству про необхідність системних змін; причому не лише в економічній сфері, а й соціальній.

Зазначене вище цілком і повністю стосується сучасної світової економічної кризи, яка, розвиваючись рекордно високими темпами, в 2007–2008 роках вразила більшість країн світу. Ми погоджуємося, що нинішня криза ставить перед людством широке коло завдань, які виходять за межі суто економічних реалій і стосуються глобальних, цивілізаційних і метасистемних трансформацій, зокрема в соціально-духовній сфері життя, геополітичних відносинах тощо. Сьогодні в науковій літературі зустрічаються різні погляди на кризу та оцінки наслідків, проте ні в кого не викликає сумніву її системний характер, що робить виклик як цілому світоустрою, так і окремим національним економічним моделям. У цьому контексті слушною є думка О.А. Пороховського [6, с. 12], що вже зараз цілком очевидним є головний урок сучасної кризи – порушення питання про ефективність для цілого світу ринкової моделі розвитку.

Отже, сьогодні беззаперечним є факт, що кризові процеси стають дедалі частішими та відчутнішими, адже в новому тисячолітті вже можна вести мову про перманентність кризових явищ. З огляду на постійне посилення нерівномірності, асинхронності та диспропорцій розвитку, які притаманні економічній глобалізації, особливої гостроти набуває питання про адекватність державної політики сучасним реаліям і викликам.

Стосовно специфічних причин виникнення сучасної світової кризи, то головними серед них є: випереджаючі темпи

зростання фінансового сектору порівняно з реальною економікою; підвищена міжнародна мобільність капіталу та посилення тенденцій до його віртуалізації; неконтрольоване зростання обсягів іпотечного кредитування за відсутності належної оцінки ризиків і масова сек'юритизація, а також дерегуляція глобальних фінансових ринків в умовах неефективного нагляду. Як свідчить досвід, лібералізація (хоч і вважається в цілому критично важливим фактором покращення розподілу ресурсів і довгострокового зростання) часто є причиною нестабільності, адже стимулює надмірне зростання ризиків (на фоні уникнення регулювання та перекидання на інших за допомогою похідних фінансових інструментів) і появу різноманітних макроекономічних дисбалансів.

Слід відзначити, що чітка та аргументована відповідь світової спільноти стосовно співвідношення основних причин, що призвели до розгортання сучасної кризи, досі відсутня. На думку лідерів «Великої двадцятки» (G20) (за результатами антикризового саміту в листопаді 2008 року), нинішня світова економічна криза виникла внаслідок комбінації двох груп чинників мікро- та макроекономічного характеру. Серед причин мікрорівня слід назвати схильність економічних агентів до надлишкового ризику, яка була спровокована тривалим періодом економічного зростання та слабким управлінням ризиками з боку учасників ринку; а на макrorівні – неефективний нагляд за фінансовим ринком, відсутність структурних реформ тощо [7, с. 18].

Однак розглянуті вище причини нинішньої світової економічної кризи не дають відповіді на питання, що стало передумовою зародження вітчизняної кризи, адже саме станом на 2008 рік наша держава (за всі роки незалежності) мала побудовану ринкову економіку з досить розвиненими на той час її атрибутами і відповідним ступенем інтегрованості в світову економіку. З іншого боку, очевидно, що внутрішні економічна та політична кризи почалась задовго до найбільш знакових проявів світової нестабільності, в тому числі і безпосередньо для України. Таким чином, ситуація, що склалася в Україні напередодні кризи, є досить неоднозначною, а подекуди й суперечливою. Це вимагає проведення ґрунтовного аналізу соціально-економічних умов розвитку в Україні з метою з'ясування причин економічної кризи та визначення актуальних тенденцій її розвитку в світлі вдосконалення антикризової політики.

Відаючи належне загальносвітовому фактору нестабільності, дослідження причин виникнення економічної кризи в Україні розпочнемо з нього, хоча ми підтримуємо думку більшості науковців про першочергову важливість у цьому контексті загострення саме внутрішніх макроекономічних дисбалансів, зокрема зумовлених перманентною політичною кризою в Україні.

Світова економічна криза розпочалася на іпотечному ринку США в 2007 році та швидко вразила більшість країн світу (насамперед ЄС та Японію), дестабілізувавши світове господарство. Як наслідок, криза початково охопила най-

розвинутішу частину світової економіки, спричинивши суттєвий і тривалий спад економічної активності. Зокрема, світовий ВВП у 2008 і 2009 роках зріс лише на 1,83 і 2,2% відповідно (для порівняння: в 2006 році – 3,9%); ВВП країн ЄС (ЄС-27) – 0,7 і –4,2% (у 2006 році – 3,2%), ВВП США – 0,4 і –2,4% (при цьому в четвертому кварталі 2008 року – –6,3%, а в першому кварталі 2009 року – –6,4%).

Основними напрямками впливу світової кризи на економіку України стали скорочення попиту та зниження цін на традиційні товари вітчизняного експорту (насамперед, металургійної промисловості) й обмеження доступу українських економічних агентів до світових ринків капіталу. Такі негативні зовнішні виклики нашарувалися на внутрішні структурні дисбаланси в Україні. Це дає підстави стверджувати, що сучасна вітчизняна економічна криза зумовлена передусім внутрішніми чинниками, які активізувалися та загострилися внаслідок негативних світових потрясінь.

Зауважимо, що уповільнення економічного зростання в Україні спостерігалось ще в першій половині 2008 року – до глобального поширення економічної кризи; при цьому накопичення кризового потенціалу в Україні, який проявився під впливом світової нестабільності у 2008 році, розпочалося ще в 2002–2003 роках [7, с. 120]. Проаналізуємо цей аспект докладніше.

У результаті девальвації гривні майже втричі впродовж 1998–2000 років українські виробники отримали значний запас цінової конкурентоспроможності, яка підкріплювалася високим попитом на продукцію вітчизняних експортерів на світових ринках. Завдяки поєднанню сприятливих внутрішніх і зовнішніх факторів в Україні розпочалося економічне зростання. Зокрема, в 2003–2004 роках вітчизняна економіка мала ознаки інвестиційно-відновлювального зростання – темпи збільшення обсягів інвестицій були майже втричі вищими від темпів зростання реального ВВП [8, с. 17]. Однак унаслідок політичної нестабільності та боротьби за владу кошти державного бюджету починаючи з 2004 року розподілялися на користь споживання, а не модернізації та інвестицій у реальний сектор економіки. Уже в 2005 році питома вага коштів державного бюджету у структурі фінансування інвестицій в основний капітал зменшилася майже вдвічі порівняно з 2004 роком – з 10,5 до 5,5%, а за підсумками 2008–2009 років скоротилася з 5 до 4,4% [9]. Про зміщення акценту бюджетної політики на соціальну складову свідчать дані про виконання державного бюджету. За офіційною інформацією Рахункової палати України, у 2004 році порівняно з попереднім роком доходи державного бюджету зросли на 23%, у той час як видатки – на 40,6%, перш за все внаслідок збільшення фінансування соціальних заходів.

Протягом 2005 року державні соціальні гарантії з оплати праці та соціальні виплати теж суттєво підвищилися, з огляду на що у структурі видатків загального фонду державного бюджету мало місце істотне зростання питомої ваги поточних трансфертів населенню – з 15,2 до 29,7%, пов'язане зі

збільшенням дотацій Пенсійному фонду України. У наступні роки переорієнтація на соціальну сферу тривала, збільшуючи навантаження на державний бюджет. Наприклад, у 2006 році в Україні трансферти для соціальної сфери були у 2,5 раза вищими, ніж у більшості європейських країн [8, с. 17]. Як наслідок, відбулося різке збільшення доходів населення України, щорічні темпи приросту яких у докризовий період коливалися від 16,53 до 39,08%, хоча зрозуміло, що економічних підстав для цього не було. Дисбаланс, який виник у результаті непродуманої соціальної політики, досить добре простежується під час порівняння темпів зростання реальної заробітної плати та продуктивності праці: за період 2000–2006 років в Україні середньорічні темпи приросту реальної заробітної плати становили 19,2%, а продуктивності праці – лише 7,2%, що в 2,67 разів менше [10].

Тому вже в 2004–2005 роках в Україні сформувався надмірний платоспроможний попит, який став одним із вирішальних факторів прискореного зростання інфляції. Ураховуючи дефіцит якісних товарів вітчизняного виробництва, задоволення такого попиту відбувалося на основі збільшення обсягів імпорту споживчих товарів, доступ яких на український ринок було спрощено з 2005 року. З 2006 року мало місце погіршення показників зовнішньоторговельного балансу України, зокрема вперше з 1999 року було зафіксовано від'ємне сальдо поточного рахунку платіжного балансу в розмірі \$1,6 млрд. (хоча він компенсувався за рахунок припливу довгострокових ресурсів, що дозволяло навіть збільшувати обсяг міжнародних резервів України, які за період 2003–2007 років зросли в 4,68 раза). У результаті перевищення темпів зростання імпорту товарів над експортом відбулося зниження коефіцієнта покриття імпорту товарів експортом – з максимального за аналізований період 112,6% у 2004 році до 82,5% у 2007 році, хоча за підсумками 2009 року значення показника зросло до 89,7%. Окремо відмітимо загальну тенденцію до скорочення частки експорту товарів і послуг у структурі ВВП України за 2004–2009 роки. Це є негативним явищем, особливо враховуючи існуючі диспропорції в товарній структурі експорту й імпорту (Україна експортує переважно сировину та необроблену продукцію, в той час як імпортує готову продукцію).

Невідповідність у докризовий період структури виробництва структурі сукупного попиту, непродумана бюджетна політика, нарощування зовнішнього боргу та спрямування його значної частини на приватне споживання мали своїм наслідком прискорення інфляційних процесів. З метою стримування останніх проводилася політика ревальвації гривні, яка, однак, не мала очікуваного ефекту через неометарні причини інфляції в Україні. Таким чином, високий інфляційний тиск на економіку став вагомим чинником виникнення нинішньої кризи в Україні.

Результати аналізу соціально-економічного розвитку України в докризовий період дозволяють нам погодитися з твердженням, що сучасна криза насамперед має економіч-

ні передумови виникнення. У цьому полягає суттєва відмінність вітчизняної кризи від світової, адже у розвинутих країнах (наприклад, США) кризові явища первісно зародилися у фінансовій сфері та лише потім знайшли відображення в реальному секторі економіки. Проте ця особливість не запечучує той факт, що хронічні проблеми, накопичені у фінансовій системі України, стали вагомим обтяжуючим фактором розгортання кризи. Так, критична маса кризового потенціалу банківської системи України не лише прискорила розкручування кризи, а й істотно поглибила проблеми реального сектору економіки, збільшивши навантаження на державний бюджет і підірвавши довіру в суспільстві.

У докризовий період темпи зростання банківського сектору суттєво перевищували динаміку загальноекономічного зростання: якщо за 2000–2008 роки ВВП України в доларовому вимірі подвоївся, то основні показники банківської діяльності збільшилися в 6–7 разів. Уже це дає підстави стверджувати, що криза в банківській системі України об'єктивно була неминучою, адже остання розвивалася відірвано від реального сектору економіки. У значній мірі стрімкий розвиток вітчизняної банківської системи пов'язаний із проникнення іноземного капіталу, особливо з 2005 року. Прихід іноземного капіталу в умовах економічного зростання був об'єктивним і необхідним процесом. Проблема в тому, що вітчизняна економіка була не готова максимально реалізувати позитивний потенціал інтеграції України в світовий фінансовий простір і мінімізувати пов'язані з цим загрози, насамперед через відсутність належної координації таких процесів із боку держави. Тому нарощування присутності іноземного капіталу стало однією з причин підвищення ризикованості банків і швидкого поширення світової кризи на терени України.

Отже, позитивна динаміка реального сектору економіки та високі темпи зростання показників банківської діяльності в докризові роки забезпечувалися переважно за рахунок нарощування фізичних обсягів експорту та зовнішніх запозичень. Проте ситуація кардинально змінилася під дією двох визначальних зовнішніх чинників: падіння з другої половини 2008 року попиту на вітчизняну експортну продукцію й обмеження доступу до фінансових ресурсів на зовнішніх ринках у зв'язку зі світовою кризою ліквідності.

Незважаючи на перш за все економічні передумови сучасної кризи в Україні, з різних причин центральне місце в ній займає банківська складова. Зокрема, в банківській системі України найгостріше проявилися кризові явища, в тому числі внаслідок банківської паніки. Через недовіру вкладників до банківської системи в жовтні–грудні 2008 року загальний обсяг депозитів у національній валюті скоротився на 13,7%, або на 31,8 млрд. грн. З огляду на негативні очікування населення жовтнева банківська паніка переросла в широкомасштабну валютну кризу, адже частина достроково вилучених депозитів спрямовувалася на готівковий валютний ринок. Це спричинило тиск на обмінний курс гривні:

за жовтень–грудень 2008 року офіційний курс гривні до долара США знизився на 58,4% [11].

У результаті зазначеного вище в центрі уваги українського суспільства з початку фінансово–економічної кризи постанали проблеми банківської системи, а саме: втрата нею ліквідності і, як наслідок, платоспроможності більшості банків. Із метою вирішення цих проблем Національний банк України виділив 135 банкам 105,4 млрд. грн. рефінансування. У контексті подолання банківської неспроможності прийнято рішення про введення тимчасової адміністрації в 26 банків, 70 банкам надано 47,859 млрд. грн. рефінансування під програми фінансового оздоровлення [11] і капіталізовано три банки за участю держави (початкова сума складала майже 9,5 млрд. грн.). Це дає підстави виокремити таку актуальну тенденцію розвитку сучасної економічної кризи в Україні, як її «маскування» під суто банківську. Небезпека такого стану речей уже негативно проявила себе в ході розробки антикризової політики держави, яка не вирізняється, на жаль, ефективністю через непослідовність й однобічність.

Таким чином, економічна криза в Україні має як особливі (внутрішні) причини виникнення, так і власну специфіку протікання. На фоні загальносвітової нестабільності відбулося загострення внутрішніх протиріч, які у великій мірі пов'язані з незавершеністю формування ринкових відносин в Україні. Результати проведеного аналізу соціально–економічного розвитку України в докризовий період дозволяють констатувати, що нинішня криза насамперед має економічні передумови виникнення. На нашу думку, розуміння цього є важливим фактором проведення ефективної антикризової державної політики.

Розгортання економічної кризи в Україні відбулося в умовах політичної нестабільності ще задовго до початку світової кризи, що, в свою чергу, дещо завуалювало вплив останньої на вітчизняну економіку. Тому Україна зустріла осінь 2008 року абсолютно не підготовленою до серйозних впливів зовнішніх кризових явищ [7, с. 121], які, до речі, тривалий час не визнавалися вищим керівництвом країни. Це не дозволило оперативно виробити та реалізувати заходи з амортизації такого негативного впливу. Як наслідок, сьогодні Україна очолює рейтинг антилідерів із ефективності подолання наслідків світової економічної кризи; причому боротьба з кризою відбувається повільніше та коштує дорожче, ніж в інших країнах.

Ураховуючи, що економічна криза початково проявилася в банківській сфері, найпершим зреагував Національний банк України, зайнявши досить активну позицію з реалізації стабілізаційних заходів. На наш погляд, деякі з цих заходів були досить жорсткими (наприклад, мораторій на дострокове повернення вкладів), проте переважно адекватними кризовій ситуації. Найскладнішим на сьогодні завданням залишається відновлення банківського кредитування. На першому етапі розгортання кризи вирішення цього питання унеможливилось через втрату банками ліквідності, проте навіть її відновлення у 2009 році не спричинило похвалення банківсько–

го кредитування. Основна причина цього криється в істотному погіршенні якості кредитного портфеля банків. Так, якщо за підсумками 2008 року офіційна частка проблемних кредитів у кредитному портфелі банків України становила 2,27%, то за підсумками першого півріччя 2010 року – 10,82% [11]; при цьому в реальній дійсності ці цифри є значно вищими. Вважаємо, що значна частина вирішення проблеми відновлення кредитування перебуває поза межами банківської системи та компетенцією Національного банку України. Зокрема, досягнути позитивних зрушень у цьому напрямі можливо за рахунок належного захисту прав та інтересів кредиторів.

Оскільки криза в Україні передусім економічна, антикризові заходи мають реалізуватися не лише в банківській сфері. Зі світового досвіду відомо, що органи монетарної влади можуть впливати на стан економіки виключно в короткостроковому періоді. За відсутності скоординованих дій в економічній політиці, зокрема фіскальній, промисловій, зовнішньоекономічній, будь-які заходи з боку центрального банку будуть неефективними та можуть призвести до зростання вартості виходу з кризи, зокрема через нарощування інфляційних тенденцій. Це актуально й для України, враховуючи першочерговість і високу питому вагу нефінансових причин нинішньої кризи, про що йшлося вище.

У цьому контексті доцільно порівняти антикризові програми зарубіжних країн та України. Перші, як правило, поряд з заходами зі стабілізації фінансової сфери містять широкий перелік антикризових заходів, спрямованих на підтримку реального сектору економіки, споживчого та інвестиційного попиту (Білорусія, Великобританія, Іспанія, Німеччина, Росія, США, Франція та інші): надання кредитів або державних гарантій на кредити, які хоч і є пільговими, проте платними для приватного бізнесу; зменшення податкового тиску на економіку для стимулювання відновлення довгострокового розвитку; стимулювання інвестиційної діяльності, в тому числі впровадження енергозберігаючих та інших інноваційних технологій, а також розвиток інфраструктурних проектів у соціальній, інженерній і транспортній сферах; підтримка малого та середнього бізнесу з метою поживлення економічної активності та вирішення проблеми зайнятості населення; розширення міжнародної торгівлі задля стимулювання внутрішнього виробництва; підвищення розміру соціальних виплат, зокрема в зв'язку з безробіттям, реформування охорони здоров'я тощо [7, с. 48–57]. Важливим елементом зарубіжних антикризових програм є чітке визначення принципів державної підтримки бізнесу, оскільки вона зазвичай надається за рахунок коштів платників податків. Серед них, зокрема, відмітимо строковість реалізації антикризових заходів, обов'язкову відповідальність приватних власників за проблеми в діяльності компанії, обмеження винагороди вищого керівництва компаніями, регулярну звітність і прозорість напрямів використання державної допомоги.

Натомість антикризові заходи, що реалізує Україна, на жаль, не можна об'єднати в послідовну та комплексну програ-

му (план) дій усіх ключових гілок влади. Антикризові рішення переважно стосуються вирішення вузького кола проблемних питань, залишаючи поза увагою дійсно найбільш проблемні, зокрема реструктуризацію української економіки.

Окрім того, незважаючи на ухвалення низки антикризових нормативно-правових актів (лише уряд у 2008–2009 роках розробив і направив до Верховної Ради України понад 160 законопроектів, що мають антикризовий характер), значну частину стабілізаційного потенціалу було втрачено через високий рівень декларативності змісту та їх суперечливість і неузгодженість з чинним законодавством і соціально-економічними реаліями. Чимало з ухвалених заходів антикризової політики досі залишаються лише намірами, адже їх реалізація має відбуватися на основі прийняття нормативно-правових актів у майбутньому. До того ж слід зважати на те, що антикризові заходи, як правило, потребують фінансування з державного бюджету, а відтак їх ефективність залежить від здатності уряду забезпечити достатній обсяг бюджетних надходжень, що в умовах кризи є складним завданням.

Що стосується безпосередньо підтримки вітчизняного реального сектору економіки в умовах кризи, то вона є недостатньою. По-перше, реальну допомогу отримали лише окремі галузі, зокрема великі підприємства хімічної та металургійної промисловості. Більшість положень інших програмних документів з підтримки промисловості (в тому числі машинобудування, будівництва житла) хоч і затверджені в перші місяці кризи через відсутність належного бюджетного фінансування досі залишаються лише на папері. Обмеженими є заходи з підтримки сільського господарства, оскільки виробники сільськогосподарської продукції можуть розраховувати фактично лише на податкові пільги та сприяння з боку держави на отримання банківських кредитів. Малоєфективними залишаються заходи, спрямовані на стримування зростаючого в країні безробіття та надання соціального захисту населенню. Відзначимо, в Україні майже не практикується низка популярних у світі антикризових заходів, наприклад, надання державних гарантій.

Проте головним недоліком антикризової економічної політики України вважаємо відсутність стратегічного бачення розв'язання накопичених соціально-економічних проблем у державі. Як зазначалося вище, криза сигналізує про наявні диспропорції та суперечності, які досягнули критичної маси. Для України більшість із них залишаються такими ж, як у 90-х роки ХХ ст., адже за останнє десятиліття так і не вдалося забезпечити перехід країни на інноваційну модель розвитку національної економіки, запровадити дієві механізми захисту приватної власності, розробити стратегію соціально-економічного і науково-технічного розвитку держави в умовах глобалізації світового господарства, належним чином реформувати соціальний сектор економіки, житлово-комунальну сферу, які фактично продовжують функціонувати на неринкових засадах та ін. На наше переконання, саме ці напрями потребують першочергового вирішення,

оскільки є основним джерелом кризового потенціалу розвитку української економіки. Схожу думку висловлює А. Чухно [5, с. 8], який стверджує, що сутність економічної кризи в Україні визначає виробництво: недостатній рівень розвитку економіки, недосконала її структура, значне технологічне відставання, висока спрацьованість устаткування, і як наслідок, низькі ефективність і конкурентоспроможність національних виробників.

Таким чином, сьогодні перед Україною постає нагальне завдання формування «економіки зростання» – нової економічної моделі, в основі розвитку якої мають бути цілеспрямований розвиток внутрішнього попиту, а також модифікація участі України в міжнародному поділі праці з виходом на зовнішні ринки з більш технологічною, адекватною наявному виробничому і людському потенціалу, продукцією. З приводу цього відмітимо необхідність якнайповнішої реалізації вітчизняного трудового потенціалу, який залишається однією з головних конкурентних переваг української економіки та має розглядатися як ключовий важіль економічного зростання. Очевидно, що ефективне використання трудового потенціалу вимагає концентрації зусиль задля підвищення продуктивності праці, відтак – розвитку реального сектору економіки на основі його модернізації та оновлення основного капіталу.

Ураховуючи, що з початку кризи практично не було зроблено жодних вагомих дій, аби зменшити або диверсифікувати експортну орієнтацію вітчизняної економіки, відновлення останньої істотно залежатиме від стабілізації світової економічної ситуації та збільшення попиту на вітчизняну продукцію на традиційних для України зовнішніх ринках. Тому важливо якнайшвидше досягнути позитивних зрушень у структурі експорту України в напрямі освоєння ринків продукції з вищим рівнем доданої вартості. Актуальність цього завдання посилюється також першочерговою потребою в поліпшенні стану платіжного балансу в умовах критичного наростання зовнішньої заборгованості, в тому числі за рахунок регулювання та обмеження небажаного для України імпорту.

Безперечно, слід вжити заходів щодо розбудови внутрішнього ринку. Вирішення цього завдання доцільно здійснювати шляхом підтримки малого та середнього бізнесу, а також впровадження дієвих заходів стимулювання надходження в Україну іноземних інвестицій. Девальвація гривні створила для цього позитивні стартові умови через здешевлення вартості внутрішніх активів.

Досвід подолання економічних криз свідчить, що це вимагає надзвичайно великих зусиль та фінансових ресурсів. Оскільки антикризові заходи в значній мірі фінансуються за рахунок бюджетних коштів, першочергової уваги потребує вдосконалення державних фінансів. Стратегічними цілями реформування сектору державних фінансів, на наш погляд, мають стати формування сприятливого фіскального простору для бізнесу та ефективної і децентралізованої системи державних видатків. Реформування бюджетно-податкової системи доречно проводити в межах ухвалення Податково-

го кодексу та нової редакції Бюджетного кодексу України, які мають стати базовими нормативно-правовими актами сектору публічних фінансів. Гострий дефіцит фінансових ресурсів бюджету вимагає підвищення фіскальної ефективності податкової системи за допомогою важелів, які не суперечать цілям відновлення економічної активності. У борговій політиці важливо перейти від пасивного залучення коштів на фінансування бюджетного дефіциту до системного управління державним боргом. Усі перераховані вище завдання є складними з точки зору практичної реалізації, адже вимагають зваженого підходу та постійного балансування інтересів різних учасників ринку.

Зазначимо, що фінансової стабільності та створення сприятливих умов для економічного поживлення вимагають забезпечення ефективності ринкових механізмів, гарантування дотримання правових норм, запобігання недобросовісним діям економічних суб'єктів тощо.

На окрему увагу заслуговують суто організаційні моменти вдосконалення антикризової політики в Україні. Результати проведеного вище аналізу дозволяють сформулювати декілька важливих висновків-порад у цій сфері. По-перше, всі антикризові заходи мають передбачати цілісний і збалансований комплекс дій коротко-, середньо- та довготермінового плану. При цьому визначаючи пріоритети та інструменти антикризової політики, українською важливо на перших етапах боротьби з кризою розмежувати першочергові (так звані «пожежні») заходи з метою запобігання неконтрольованому розвитку ситуації в соціально-економічній сфері) та системні заходи, які доцільно спрямовувати на усунення власне причин економічної кризи. По-друге, надання допомоги фінансовому і реальному секторам економіки необхідно здійснювати на основі цілком конкретних принципів задля ефективного використання державних коштів та захисту інтересів суспільства. Важливо також стимулювати залучення коштів приватних інвесторів для розв'язання проблем бізнесу, що можливо лише на основі довіри останнього до держави, реалізації послідовної, прозорої і прогнозованої антикризової політики. По-третє, розуміння того, що в кризових умовах середовище постійно змінюється, вимагає від антикризової політики високої гнучкості та адаптивності, аби своєчасно реагувати на нові виклики. Отже, чітке визначення пріоритетів антикризової політики та своєчасність і послідовність відповідних дій набуває критичного значення для подолання наслідків кризи.

Істотним прорахунком організації боротьби з кризою в Україні вважаємо відсутність на перших етапах її розвитку адекватного інформування з боку вищого керівництва громадськості та бізнесу щодо чітких цілей, принципів і методів стабілізації монетарної та економічної ситуації в державі. Натомість мали місце суперечливі заяви окремих політиків щодо масштабів, причин і характеру кризи в Україні, що, в свою чергу, ускладнило процес прийняття та узгодження антикризових рішень на мікро- і макрорівні, посилило рі-

вень економічної та політичної невизначеності та зміцнило недовіру в суспільстві, яку досі не вдалося відновити.

На завершення розгляду питання шляхів удосконалення антикризової політики вважаємо за доцільне навести думку А.С. Гальчинського [1, с. 9–10], що подолання кризи не має і не може мати ознак повної завершеності, адже цей процес завжди поєднується з утвердженням нової проблемності, чим, зрештою, детермінується циклічність. Тому антикризова політика має боротися не з кризою, а з чинниками, які її породили, адже криза не є безпосередньо ворогом суспільства, навпаки, вона виявляє суперечності в реальному суспільному процесі, яких людство не помічало, а отже, є потужним фактором їхнього усунення. Криза – інструмент саморегулювання, встановлення нових, адекватніших відповідним реаліям пропорцій, оскільки формує нові вузли рівноваги, робить те, чого суспільство самотужки зробити не здатне.

Таким чином, сьогодні в Україні та світі в цілому склалися усі необхідні передумови для кардинального переосмислення і, як результат, зміни економічних умов життєдіяльності. У великій мірі на успішність вирішення цього завдання впливає адекватне сприйняття кризи – не лише її негативних наслідків, а й можливостей, які вона створює. Для України це реальний шанс завершити формування ринкових відносин і підвищити рівень життя населення, а отже можливість зайняти гідне місце в світовій економіці.

Висновки

На основі проведеного у статті дослідження можна сформулювати такі висновки:

1. Проблематика причин виникнення і розвитку економічних криз, моніторингу актуальних тенденцій і прогнозування їх наслідків з метою зменшення негативного впливу є на сьогодні чи не найбільш актуальною. Фінансово-економічні кризи стали перманентними явищами, оскільки з досвіду останніх десятиліть видно, що світ залишається теоретично та практично не готовим здійснювати системні антикризові заходи, адекватно реагувати і відповідати на сучасні глобальні виклики і «шоки». Незважаючи на суперечливість природи економічної кризи та її впливу на соціально-економічне життя суспільства, вона все частіше розглядається як інструмент прогресивного розвитку, механізм суспільних інновацій.

2. Нинішня фінансово-економічна криза в Україні має яскраво виражену специфіку. Незважаючи на збіг у часі з за-

гальносвітовою нестабільністю, причини вітчизняної кризи полягають, насамперед, у внутрішніх протиріччях, які загострилися під дією зовнішніх кризових впливів.

3. Для подолання кризової ситуації в Україні необхідні комплексні структурні зміни в економіці, аби в повній мірі реалізувати її потенціал. Важливо досягнути системності, послідовності та взаємопов'язаності антикризових заходів. На наше переконання, задля подолання кризи необхідно забезпечити політичну стабільність і консолідацію українського суспільства, відновити його довіру до держави.

Література

1. Гальчинський А.С. Криза і цикли світового розвитку / А.С. Гальчинський. – К.: АДЕФ–Україна, 2009. – 392 с.
2. Поляченко В.А. Світова іпотечна криза / В.А. Поляченко, К.В. Паливода, П.І. Гайдучкий. – К.: УкрІНТЕІ, 2008. – 428 с.
3. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / Редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 3: Кора – М / Уклад.: Р.В. Болдирев та ін. – 1989. – 552 с.
4. Мочерний С.В. Економічний енциклопедичний словник: у 2 т. Т. 1 / Я.С. Ларін, О.А. Устенко, С.І. Юрій; за ред. С.В. Мочерного. – Львів: Світ, 2005. – 616 с.
5. Чухно А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання / А. Чухно // Економіка України. – 2010. – №1. – С. 4–18.
6. Пороховський О.А. Економічна криза як рубіж сучасного світового і національного розвитку / О.А. Пороховський // Економічна теорія. – 2009. – №1. – С. 5–13.
7. Бураковський І.В. Глобальна фінансова криза: уроки для світу та України / І.В. Бураковський, О.В. Плотніков. Худож.-оформлювач Л.П. Вировець. – Харків: Фоліо, 2009. – 299 с.
8. Підвисоцький Р. Валерій Геєць: «Каталізатором фінансової кризи в Україні була світова криза, але значна частина передумов має внутрішнє походження» / Р. Підвисоцький // Вісник НБУ. – 2009. – №2. – С. 16–18.
9. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
10. Ревенко А. Забута продуктивність праці [Електронний ресурс] / А. Ревенко. – Режим доступу до джерела: <http://www.dt.ua/2000/2020/62334/>.
11. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.bank.gov.ua/>.